

אה, לא דין ולא
ורית. תגובתו
לאמן להגיב על
יצובו האמנותי
כתב כך, מגלה
הסיפור, נאלץ
גורלו המר של
זי ישועתך את

הלל ברזל משמעותם של משלי חיות ב"תמול שלשום"

א. למהותו של סיפור המשנה

סיפור המשנה נבדל מסיפור בתוך סיפור בייחודו הרעיוני. אין הוא חוליה רגילה בתבניתה של היצירה הספרותית המקפת, בה הוא משובץ, חוליה בין חוליות אחרות. אוצר הוא בחובו משמעות כוללת, שהיא מעין מפתח לסיפור, או לדרמה הכוללת, אליהם הוא נקשר. סיפור המשנה מצטיין, על כן, במבנה המטאפורי המרוכז. ניתן לראות בו מעין מטאפורה מוגדלת, המשמשת בבואה לרקמתו הנסתרת של הרומאן או המחזה, שבמסגרתם הוא נתון. אפשר לנתקו ממקומו ולהציבו כסיפור, או משל, שיש להם זכות קיום עצמאית. עובדה זו מעידה על מידה של איתנות ביצירה המקפת. זאת מחמת השלמות שהכותב מעוניין להעניק למשלו. ברם, מעיקרו מכוון סיפור המשנה להיות אחת מאבני השתייה של הסיפור השלם. מצד אחר, אין סיפור המשנה אספקלריה שבה נשקפים פניו של חברו הגדול על כל תויהם. משגה הוא לראות בו מעין פרולוג, שבו מתמצית העלילה לפרטיה. זאת מחמת שתי סיבות עיקריות. סיפור המשנה אינו מכוון לעלילת הדברים, אף-על-פי שאין הוא מנותק הימנה; יסודו הוא אידיאי, הגם שהאידיאה נתונה בלבשו של המשל הסיפורי. שנית, מצד השתלשלות המעשים, סיפור הלוואי נאחז רק בחלק מן האירועים, בניגוד לפרולוג החייב לשקף את מרביתם.

בתמול שלשום לש"י עגנון יש להעניק מעמד של סיפור משנה בעל חשיבות רעיונית מכרעת בהבנת היצירה ל"מעשה בראשית" של בלק, ול"מעשה בצבוע" מפיה של לילית (עמודים 572-575). עגנון עצמו טרח להדגיש את משקלם המיוחד של שני הסיפורים, "מאותה דעה הגיע לידי דעה גרועה הימנה במעשה בראשית. ולמה אנו מזכירין אותה והרי היא מוטעית, שאם יבוא חכם אחר ויאמר כך אני מקובל, נאמר לו כדברי בלק הכלב שמעת" (עמוד 473). אין זה דבר של מה בכך בשביל סופר כעגנון להניח לקולמוסו לכתוב את המשפט: "בראשית היה הגמל" כתמורה למשפט האלוהי. מי שירצה לראות בכך גישה משחקית-מתלוצצת בלבד, יתעלם כליל לא רק מאישיותו של המספר, אלא גם מן העוצמה המיוחדת במינה שיש לתורה מסיני על מעשה בראשית ומעשה סיני הכלולים בה, בכל דרכו. "ואי אפשר היה לי להסתכל בשום דבר שבעולם ולא בספר בלא שנוכרתי במעשה סיני. וקיימתי בי בכל יום זכירת מעמד הר סיני, שראוי ונכון להזכיר בכל יום ---". דברים אלה, שאמר עגנון, מתייחסים אמנם לתקופה מסוימת בחייו, אבל הם תולדה של דרך ראייה, שליוותה את המספר כל ימיו.

דברי בלק בסוגיית הבריאה הם בגדר של אנטיסיפאציה, תשובה ל"חכם" העתיד לבוא ולומר: כך אני מקובל בשאלת מקורו של העולם. סיפורו של הכלב הוא לפי זה נוסחת המחבר בפרשת "ודע מה שתשיב" בהגדת ההגדות. נקל לשער כי התשובה האירונית תהא מנוסחת במיטב האמצעים האמנותיים שברשות המספר. אף יש להניח כי היא תתקשר, בהתאם לטבעו של סיפור המשנה ביריעת הרומאן בכללותה. דין דומה לסיפור של לילית. "לאחר שסיימה לילית את סיפורה נשאה את דבריה ואמרה, קום בלק ושמע, האזינה עדי? בנו נובח. לא משל משלתי ולא דברים בדויים בדיתי. אך אשאלך אמור, תחת בשר מה תבקש ובמקום עור מה תחפוץ? אם אבני חוצות ואם מטה זעם. ועתה עצום עיניך בלק, אולי תנוח. ואני הולכת למקומי ואל אראה ברעתך" (עמוד 575). כשם שבלק הכלב הוסמך למלך, בן ציפור, כך נקבעה חשיבות דבריה של לילית כזו של דברי בלעם. פרשת בלק אינה מסתיימת, כידוע, עם שובו של הנביא שתום העין למקומו. מתחילה פרשת זמרי ובנות מואב, מגפה והרג, "טסה לילית ופרחה לה והניחה את בלק" (שם).

הלל ברזל, "משמעותם של משלי חיות בתמול שלשום" (על שני סיפורי משנה ביצירה), גזית, כז, א-ד, 1970, עמודים 10-5.

בלעם לא קילל, אבל אמר דברים של טעם בסוגיית היריבים של בלק, אף השאיר עצה אצל מי שנוזק לעצתו. לילית חברתו של בלק גילתה לכלב מי הוא בעל דברו, אף הנחתה אותו אל משימתו. משלה של לילית, רומז עגנון, הוא חלק בלתי נפרד מפרשת בלק הכלב. הוא אוצר בחובו עילת דברים ואחריתם.

הכלב והציפור קשורים זה בזה. כשם שהכלב נסמך אל השטן שבפרשת בלק, כפי שפירש עגנון בפרשת הכלב שתקף את רבי יודיל זקנו של יצחק⁴, כך לילית היא אשתו של סמאל. "היתה שם לילית אחת זקנה, שהכירה את העולם וידעה כל מה שנעשה תחת כל קורת בית ותחת כל גג. הקישה בכנפיה-השחורות" (עמוד 571). לילית זו שבתמול שלשום אינה מצטיינת ביופיה המפתה. אבל היא, כמו חבריה המסיתים את האדם לחטא ויודעים רשימת חטאותיו, בקיאה בנעשה בחדרי חדרים. בלק תר אחר האמת. לילית יודעת אותה. בלק תר אחר אמת גדולה. לילית בקיאה באמיתות הקטנות, ברטי הדברים, אורח פעולתה מתאים למהותה הנשית. אבל חברה היא לבלק, מתחלקת עמו בניסיונה. הסיפורים שבפיהם של הכלב ושל העוף משקפים את המהות הנבדלת של התבוננותם. האחד נאחז בגדול, בעילת העילות. השנייה, כאילו, מהלכת רכיל. מספרת מה נעשה בחדריו של ארזף. ברם, בשורשם, קשורים שני הסיפורים זה לזה ומשלימים איש את רעהו. הם מסייעים לנו בהורדת הלוט מעל פניהם של כמה יסודות חבויים שעליהם ניצב הרומאן כולו.

ב. המיתוס של בלק

סיפור הבריאה של בלק הוא בעל אופי מיתולוגי מובהק. הוא מתייחס למוצאם של שמים וארץ ולאורח התהוותם. הוא מתחלק לשלוש פרשיות. הראשונה עניינה בגמל. הגמל הוא מעין הוויה טרום-בריאתית. מותו סולל את הדרך להתהוות הרקיע. השנייה מציינת את התהוותם של רקיע על-ידי משחקם של הכלב והעיט, היווצרות פני הקרקע והמים, הדשאים והאילנות. השלישית מחזירה את העולם לתווה ובוהו לא של מים, אלא של יבושת ומציירת החזרת המים ואגב כך היווצרות הלבנה והכוכבים. בסיפור הבריאה של הכלב משתזרים, כבדרך אגב, מעשה שאירע בטייעא, שנאדו נושך על-ידי הכלב. וכן מתלווה אליו הסיום החורג מגדר של תיאור בראשית: "זהו שבזמן שהלבנה יוצאת נובחים בה הכלבים, שנזכרים הם כל הטורח שטרח אביהם הכלב הגדול והם צועקים" (עמוד 474).

ברובד הגלוי ברורה היא כוונתו של בלק. "האדם יצר את אלוהויותיו בצלמו ובהיותו בן תמותה שיעור, בדרך הטבע, שיצוריו נדונו לאותו גורל עצוב, צפוי, כמוהו"⁵. הכלב יוצר את בוראי העולם בצלמו. הכלב והעיט משכו בעור וכך נתהווה הרקיע. הכלב והציפור, בת זוגו, אחראים למתרחש לאחר מכן. העיט מוליד את הרוח. מכת זנבו של הכלב – הרים ובקעות. נשיכותיו – לבנה וכוכבים. הכלב הגדול הוא שחולל את העולם. צאצאיו הנובחים ובלק ביניהם זוכרים את טרחתו. גם את השלב הטרומ-בריאתי מעניק הכלב לברואים בצלמו. הגמל, חיה גדולה יותר מן הכלב, קודמת לבריאה. הגמל נדון למוות. ראוי לשים לב לממדים המפלצתיים של הגמל הראשון, המצויר כאן. כל הבהמות, החיות, העופות, השרצים והרמשים התכנסו לתוך כרסו. מצוי כאן יסוד ויזואלי הלוקח מן ההתבוננות בגורלו של כל גמל מת. הכרס של הגמל מתנפחת לאחר מותו לממדים גדולים מן הרגיל בהשוואה לחיות אחרות. אך, לא רק העובדה מעולם הזואולוגיה היא שהכתובה לבלק את בחירתו. קדם לבריאה יצור בעל ממדי פלצות ומכאן שיעורי כרסו שפרנס את כל החיות ומידות עורו שהפך רקיע. קל גם לעמוד על המוטיבאצית המועתקות מספירת הקיום של בלק ומאבקו היום-יומי אל הכוחות המניעים את הבריאה. בלק טורח כל הזמן בחיפוש אחר מזונות. במיוחד מטריף את דעתו החיפוש אחר המים. טרם פירש את תפיסתו במעשה בראשית כרך צורתם של כוכבים בטיפות של גשמים. "נסתכל הכלב ברקיע ואמר, רקיע רקיע אילו היית אתה נהר וכוכבים שבך היו מטפטפים מים לא היה עלוב זה צריך לטלטל את עצמותיו התשושות לחזר אחר מים" (עמודים 286-287). בנוסח בעל "אקדמות מלין"

מנסח בלק את לבלק נפש משכי מעטה חדש.

ברובד הסמוי מן זה שמוצאו שונו לחלק לחמש קא של הולדת מחוד של מפלצת, שהו אשר עליה. ד. הו יוצא מישויות:

עגנון משתמש ל הכלב. הגמליה מה הצבר הקוצני הו המתוק פגעו בא שורשו הרעיוני ו שההתגברות על בסיפור שלפנינו היבושת הנוראו והעיט למעשה המופיעה בזהו בסיפורו של בל "נתעטף העיט ב שמה שיניך מוט של הכלב מחלין של האחרון היו

המשמעות הפר ביקשו להוכיח ביקורת המקרא לה עיסוק בהא בלק כמסכה נפ אלא תיהאמאח על מארדוק וח

המיתוס השומ

האל עצר למען יוכל ביתרה כצ מחציתה ל

בפי בלק שם

התחילו מ נמתח העו

מנכס בלק את כמיהתו. את מקור כל המים שבעולם? חס לידי אדם (עמוד 312). כשנוספה לבלק נפש משכלת, התרה אחר האמת, שיבץ את כמיהותיו העיקריות בתוך סיפורו והלבישן מעטה חדש.

ברובד הסמי מנהל עגנון מערכה בנוסח פארודיסטי עם ה"חכם האחר". "אחר" – תרתי משמע. זה שמוצאו שונה מזה של החיה וזה הכופר בפרשת בראשית. את מיתוסי הבריאה למיניהם ניתן לחלק לחמש קאטגוריות ראשיות: א. העולם צומח ועולה מן הים. לכאן יש לשייך גם מיתוסים של הולדת מחודשת של היקום לאחר מבול, או שואת טבע אחרת. ב. הקוסמוס כנברא מגופה של מפלצת, שהמתתה היתה כורח בריאה. ג. הזדווגותן של ישויות אלוהיות מולידה תבל וכל אשר עליה. ד. המלה היוצאת מפיו של בורא כליכול מחוללת את פלא הבריאה. ה. העולם נבקע ויוצא מישויות דמויות ביצה.⁶

עגנון משתמש לצורך מיתוס של בלק בארבע מבין תבניות היסוד, ומתאימן לרוחו של המספר-הכלב. הגמלה-המפלצת מת. אכן, לא מידי של מנצח רב-עוצמה, אלא כתולדה מזלילה מופלגת. הצבר הקוצני הולם את הנוף המדברי בו מצוי הגמל. עם זאת, ראוי לזכור כי לא קוצניו של הפרי המתוק פגעו באוכל אלא שדות הצבר שנצטברו בכרסו. שלב זה בסיפורו של בלק תואם מבחינת שורשו הרעיוני מיתוסים שומריים ואחרים, המניחים קיומה של הוויה, או חיה אדירה רבת-כוח, שההתגברות עליה היא תנאי להיווצרותו של העולם. מקומם המכריע של המים והיבושת בסיפור שלפנינו קובע זיקה בינו ובין המיתוסים מן הסוג הראשון. במקום המבול המכלה באה היבושת הנוראה ומצמיחה את מקורות הקיום של החי על פני האדמה. הצטרפותם של הכלב והעיט למעשה הבריאה היא מעין מעשה של זיווג. העיט אינו אלא אחד מגלגוליה של לילית, המופיעה בהזותה בעת שהיא מספרת את משלה היא. עוצמתה של המלה הנאמרת מתגלה בסיפורו של בלק בתפילתו של העיט הבאה להציל את העולם מן הפורענות שהעיט גרם לה. "נתעטף העיט בכנפיו ולא נענה. חזר ונתעטף ולא נענה. אמר לו הכלב אם אין תפילתי מועילה, שמה שיניך מועילות?" (עמודים 473-474). בנוסח האיפכא מסתברא של השנינה בבית מדרשו של הכלב מחליף היובש את המבול והשיניים הנושכות את תפילת העיט. יש לשער כי גם תפילתו של האחרון היא אילמת ומבוטאת בהתעטפות הכנפיים, הממירה את התעטפות הנפש.

המשמעות הפולמוסית של מיתוס זה נעוצה בהתייחסות לפרשנותם של מבקרי המקרא. הללו ביקשו להוכיח מציאותם של מיתוסים זרים, המסתתרים מתחת לסיפור שבפרשת בראשית. ביקורת המקרא מעסיקה את המספר בבואו לספר על מה שאירע תמול שלשום. סוניה מוצאת לה עיסוק בהאזנה להרצאותיו של דוקטור שימלמן המשנה כרוחו את פסוקי המקרא. בנצלו את בלק כמסכה נפרע עגנון מן החכמים ששיבשו את נוסח התורה וקבעו, למשל, כי תהומות אינם אלא תיהאמאת שבמיתוס השומרי. היווצרות הרקיע מעורו של הגמל תואמת יפה את המסופר על מארדוק ותיהאמאת.

המיתוס השומרי מספר:

האל עצר כדי להתבונן בגווייתה המתה,
למען יוכל לבתר המפלצת ולעשות מלאכת מחשבתו;
ביתרה כצדף לשני חלקים,
מחצייתה קבע למעלה וחתם כרקיע.⁷

בפי בלק שם עגנון:

התחילו משחקים בעור. זה מושך לכאן וזה מושך לכאן.
נמתח העור ונעשה רקיע.

(עמוד 473)

עצה אצל מי
תה אותו אל
ב. הוא אוצר

שפירש עגנון
ל. "היתה שם
ותחת כל גג.
ויתנת ביופיה
ותניו, בקיאה
גדולה. לילית
ג. אבל תברה
משקפים את
אילו, מהלכת
ורים זה לזה
ודות חבויים

ל שמים וארץ
א מעין הוויה
תם של רקיע
ת. השלישית
מים ואגב כך
עשה שאירע
זור בראשית:
אביהם הכלב

זו בן תמותה
נוראי העולם
ים למתרחש
זיו – לבנה
זוכרים את
זולה יותר מן
ם של הגמל
לתוך כרסו.
מל מתנפחת
בדה מעולם
לצות ומכאן
זוטיבאציות
בריאה. בלק
טרם פירש
הכלב ברקיע
לוב זה צריך
זדמות מלין"

בשני הסיפורים משמש פגר ענק כמקור לשמים. בפיו של בלק נשמע הסיפור כהלצה תפלה ומגוחכה. עגנון מנמיך את המעשה עלידי הוספת חזיר, עכברים ופרש אל קורות הרקיע. בכך הוא מבטא את יחסו לסיפור השומרי במידה וחכמי הביקורת המקראית באו להעניק לו עדיפות על פני הסיפור האלוהי, או לשבצו בתוכו. עגנון הכיר היטב את הוויכוח: תנ"ך או בבל, שהסעיר את העולם הרוחני בראשית המאה. את יחסו לשימלמן, שתורות אלה ואחרות של מבקרי המקרא היו בפיו, אנו יודעים מתוך הרומאן: "החכם האחר", לעניין מעשה בראשית של בלק הוא שימלמן או מי שלדעת עגנון יבוא לדרוש כמוהו.

אבל לא רק עם שימלמן ודומיו יש לעגנון דין ודברים. לדעתו של בלק בסוגיית הבריאה קדמה דעה אחרת, בעניין אחר. "יש דעה בין הכלבים שאף הם בריות בני אדם היו, ומשום שמרדו ברבונם עשאו כלבים. -- אין צריך לומר, שאין לדעה זו שום סמך מדעי. וכבר הסכימו החוקרים שהכלב בא מן השועל או מן הזאב או מן הצבוע או ממין כלב קדמון שכבר עבר מן העולם" (עמוד 472). בסמוך לדעה זו מרבה בלק בשיטות והשערות ומגיע למסקנה: "כולם לדבר אחד מתכוונים, לשם פרנסה". ברומאן התקופה, שהעלייה השנייה וחלוציה בעלי תפיסת העולם החילונית פוזיטיביסטית במרכזה, מתייחס עגנון בדרך משלו להשקפות פילוסופיות מאטריאליסטיות, השמות את החומר במרכז, וכן לתורות התפתחות אבולוציוניות בפרשת בראשית. במוחו החייתי של בלק מתמצות ההשערות על המאטריאליזם ההיסטורי ומלחמת המעמדות בהחשבת הדבר האחד שהוא פרנסה, וגרסת דארווין מתנסחת בצורתה המהופכת כי הכלבים היו פעם בני אדם. לא לחינם מצמיד לכך עגנון מיד את התיאוריה ההפוכה, ה"מדעית", המדגישה את מוצאו הנכון של הכלב. בבואו לצייר את הבריאה נאחז בלק בגמל ובצבר. "בראשית היה הגמל. פעם אחת אכל שדה של צבר. ועוד שדה ועוד שדה". כבר למדנו בתמול שלשום שעגנון משתעשע במובנים כפולים של גמל וקוף. כך בסיפור על מנוח שהיה לנוח. "הפיל לה גורל ויצא שהיא עתידה לרכוב על גמל של ים ובעלה יאכל קוצים" (עמוד 194). הגמל הוא הספינה שבה מפליג הבעל הראשון של אשת מנוח והקוף אלה צרותיו של הבעל השני. עגנון יודע את מלאכת השעשוע לא רק במובן הכפול של המלים, אלא גם בצליליהן.¹⁰ אם אנו מתפנים להוראה של השורשים "גמל" ו"צבר" אנו מוצאים את המפתח הנוסף לדברי בלק. השורש "גמל" פירושו להגיע לשלמות, הקודמת לשלב התפתחות חדש, ו"צבר" – היינו לאסוף. בלק אומר, אפוא: בראשית היה ה"יש", השלם, שקדם לשלב התפתחות שאחריו. נצטברו תנאים ונצטברו עד שנסללה הדרך לשלב ההתפתחות הבא. עניין לנו בתורת בריאה מדעית-חומרנית, המניחה כי לא היתה בריאה יש מאין, אלא "יש" מ"יש". יתר על כן, ה"יש" הראשון כבר היו בו סימני שלמות, כגון האטום.¹¹ תנאים מצטברים הם שמכינים את הבסיס להשתנות המצינית הופעתם של גרמי שמים ולאחר מכן דשאים ואילנות וכיוצא באלה. את הפארודיה על דעת החומרנים מכתיר עגנון באוכלוסייה רבתי של חיות ועופות שגם היא קודמת לבריאת הרקיע והארץ. אם "יש" קדם ל"יש", מדוע לא להקדים גם עכברים וחזיר להולדת השמים.

מן המיתוס של בלק לא נעלמו עקבותיהן של מסורות עבריות. המלה "בראשית" היא החותם הפותח. פרשת הגמל מסתיימת במחזור שלם של שבעה ימים, "עמדו יום ושני ימים ושלושה ימים עד שבעה ימים" (עמוד 473). גם סדר הבריאה תואם את מה שנאמר בתורה, להוציא את החיות למיניהן ואת האדם, שהם, לפי תפיסת בלק, בדומה לאלים במיתוסים רבים, מילאו את היקום בטרם נברא. תחילה נעשה הרקיע, לאחר מכן פני הארץ, דשאים ואילנות ולבסוף לבנה וכוכבים. כמו בתורה מופיע האדם בשלב האחרון של הסיפור. עגנון מסתייע בנוסחאות תיאור המצויות במדרש ובספרות המסתורין בהתאמתן לגרסתו של הכלב. מסע הכלב על גבי העיט מזכיר את נוסחת זוהר: "תנינא בההיא שעתא נחת סמאל"ל מן שמיא רכיב על נחש דא".¹² בלק יודע להסתמך על דעות המתהלכות אצל ישמעאלים, יוונים ולהבדיל ישראלים ומנסה לבור לו דרך משלו. "ראה בלק שנגזר עליו לישב כאן. גנב את הדעת ושיתף עצמו לשלושת הפילוסופים המכחישים במציאות השדים, כאילו לא היה יודע שכבר באה הסכמת הישמעאלים והיוונים וכן

הישראלים להבדיל ישמעאלים: גמל וט שנוגד את היהדות עיסה משלו, ההוי הממירה מלה אלו ברמז למיתוס לונ של הכלב הוא אז וחטא" (עמוד 474 לנגח בה את החו

גם סיפור המשנה ישויות מזווית רא ארזן מקנה נצח י של הזמן.¹⁴ מה ע עורה משמש מש תחום התייחסות מולכים אל יצחק את יצחק (עמוד נחשד עלידי אב הקנאים. אבל שו בלשון חגיגית. עי "ואם אחינו נשבי בתשעת הימים ב עולם, שהצבועי

את חצו הנסתר אלא שמכניסים "ולא עוד אלא ש תמונה ---" (עמוח ארזן, שהוא אוב על אלה שחיקו אמת בשקר כך ג הראוי לחיקוי כ שלא כמו בסיפו לילית נתון ברוג בסוגיה של יצח

בלק הסתובב ב למרגלותיו של ו אני שאם אך ל כאן עיקר חיות מארבע רוחות ו עם לילית היא ומחליט להסיר כתשובה להצוה

הישראלים להבדיל על מציאותם הגמורה" (עמוד 576). בסיפור בראשית שלו הוא נאחז ברקע ישמעאלי: גמל וטייעא ונאד מים, נשען הוא על תורות יוניות. יונות אצל עגנון היא כל מה שנוגד את היהדות. מן הישראלים הוא נוטל זכרי דברים, תבניות חיצוניות. מכל אלה הוא לש עיסה משלו, ההולמת את הווייתו הכלבית הנמוכה, זו נסמכת על נביחה והתעטפות בכנפיים הממירה מלה אלוהית. היא מושיבה כלב ובת זוגו השטנית על כסא אלוה. היא מתקשרת ללבנה, ברמז למיתוס לונארי במקום המיתוס הסולארי, שגבורתו היא גבורת השמש. מה שיוצא מפיו של הכלב הוא אצל עגנון בגדר של חטא. "ויש אומרים, ראה בני אדם נוהגים כבהמות. יצא וחטא" (עמוד 474). עגנון מתיר לעצמו לשים את הדעה הגרועה במעשה בראשית בפי כלבו כדי לנגח בה את החוטאים ולעשותם משל ושנינה.

ג. סיפורה של לילית

גם סיפור המשנה בפי חברתו של הכלב יש בו סודות יצירה. בלק הצמיד מבטו לרזי הבריאה של ישויות מזווית ראייה של היותן נתונות במקום רקיע, הרים, נהרות. לילית נתונה לבעיית הזמן. ארזף מקנה נצח לצבוע. ארזף, שהוא מעין בורא ממית ומחיה, מפקיע את פוחלציו מידו המכלה של הזמן.¹⁴ מה שעשו החיות לגמל באכלן את בשרו, עושה האיש מעין רוגל לחיה השחווה. עורה משמש משכן חדש להוויה שלא תסוף. גם כאן משתעשע עגנון במלים שצילן מרחיב את תחום התייחסותו. הצבוע (בית חלומה) מלמד על גורלו של הצבוע (בית שרוקה). שני אלה מוליכים אל יצחק הצבוע. "מה מעשיך שם בירושלים? צובע אתה את הצבועים?" שאל רבינוביץ את יצחק (עמוד 446). המלה "קנאה" מוליכה אל חברתה "קנאות". הצבוע שהתקנא בשועל נחשד על-ידי אביו שנעשה "ראש לחברת חיפוש חטאים". לשון אחרת: מן המקנאים עבר אל הקנאים. אבל שונה הוא נוסחה של לילית מזה של הכלב. על מעשה בראשית מן הראוי לספר בלשון חגיגית. על הצבוע ועל בני ביתו שנפלו בפח הנצח המזויף מן הדין לספר בשפת היתולים. "ואם אחינו נשבע לך להביא לך בשר לשבתות וימים טובים, הרי אנו נשבעים לך להביא לך בשר בתשעת הימים בכל יום שאתה מסיים מסכת" (עמוד 575). לילית מיטיבה לספר הלצתה על חיי עולם, שהצבועים תרים אחריהם ומגיעים אליהם.

את חצו הנסתר יורה עגנון עתה לא לעברם של החכמים, אלא לכיוונם של האמנים. "--- ולא עוד אלא שמכניסים אותך לבית שכיות החמדה והכל מתאווים ומתחמדים לראותך" (עמוד 573). "ולא עוד אלא שצפוי אני שיעמידוני במוזיאון וכל מציירי ציורים שבירושלים יבואו ויעשו ממני תמונה ---" (עמוד 574). עגנון יודע כי אמן אמיתי כמו בלויקוף מצידו מה שמראים לו מן השמים. ארזף, שהוא אומן, ולא אמן, יודע עם זאת לשים ללעג את אלה המעמידים פני אמן. בלויקוף רגז על אלה שחיקו את תמונותיו. ארזף צוחק מהתפעלותם המזויפת. כשם שאחי הצבוע המירו אמת בשקר כך גם נוהגם של מציירי ירושלים, שהפוחלץ מעורר את דמיונם. לא המראה האמיתי הראוי לחיקוי מושך את תשומת לבם, אלא המראה החיצון, הנצח המדומה, המזויף. ואולם, שלא כמו בסיפור בלק, אין ההתנצחות עם בעלי תפיסה זו או אחרת עיקר, אלא טפל. לבה של לילית נתון ברובד הגלוי לעתידו של בלק. במישור הסמוי מבהיר לנו המחבר את דעתה של לילית בסוגיה של יצחק הצבוע.

בלק הסתובב במקומות רבים בין יהודים ובין נוכרים. הוא נצמד לרגליו של ר' גרונם ושכב למרגלותיו של האפיסקופוס. אבל מנצחת ההימשכות למאה שערים. "כיוצא בזה אמר בלק, יודע אני שאם אלך למאה שערים סופי קטלה, אף על פי כן אלך, שכל עצמי כבר שם, ואם זנבי משוטט כאן עיקר חיותי שם" (עמוד 568). הפרק "על הרוחות" הוא בעל שם דר-משמעותי. איזה צד מארבע רוחות השמים יבור לו הכלב במהלכו. "על הרוחות" משמע גם כן רוחות ושדים, הפגישה עם לילית היא פגישה עם לילית השדה. לאחר משלה של לילית מתייגע בלק בבעיית השדים ומחליט להסיר פחדם הימנו. אין הוא נפחד מאזהרתה של חברתו. סיפורה של לילית בא כתשובה להצהרתו של הכלב כי מנוי וגמור עמו ללכת למאה שערים. "ברם כדאי לשמוע מה טעם

הלצה תפלה הרקיע. בכך יק לו עדיפות בל, שהסעיר ז של מבקרי של בלק הוא

כריאה קדמה ושום שמרדו ימו החוקרים עולם" (עמוד וד מתכוונים, ה החילוניות- יאליסטיות, שית. במוחו ות בהחשבת היו פעם בני- ה את מוצאו ; הגמל. פעם ; ון משתעשע ' ויצא שהיא ; שבה מפליג את מלאכת להוראה של זמל" פירושו אומר, אפוא: ונצטברו עד מניחה כי לא מני שלמות, תם של גרמי מכתיר עגנון ם "יש" קדם

היא החותם וים ושלושה להוציא את , מילאו את לבסוף לבנה זאות תיאור יל גבי העיט ו דא".¹² בלק :סה לבור לו הפילוסופים והיוונים וכן

מבקש אתה לילך למאה שערים דוקא. אמר בלק מה טעם, משום שאני מבקש חיים של טעם --- אמרה לילית אספר לך דבר ותהרהר בו בדרך ולא תבוא לידי שעמום" (עמוד 572). סיפורה של לילית מעמיד את הכלב על גורלם של אלה המבקשים דבר שאינו שייך להם. הוא מלמדו על אחריתם של המקנאים הקנאים. במאה שערים אורב המוות לבלק. על מוצאו של בלק מן הצבוע ומן השועל טרח המספר להעיד ביותר מאופן אחד.

במישור החבוי מלמדנו עגנון אחד מלקחיו בסוגייתו של יצחק. הליכתו של הצבוע למאה שערים היא שהביאה עליו את סופו. יצחק נושך בהלכו לשמוע דרשתו של ר' גרונם. נכונותו להסתגל בקלות יתרה, ביפו לסוניה, במאה שערים לר' פייש ולשפרה, מביאה עליו כליה, כאילו נדחף כל העת למקומות לא לו. הצבוע כמו הצבוע נתפס לחיצוניותם של דברים, לא לעיקרם. לכלכן הוא ולא צייר. בלויקוף לימדו הרבה, מלכלכן של צבעים היה למצייר שלטים. מצבו בירושלים עדיף מזה שביפו. ברם לכלל הזכות להידבק בחיי עולם של ממש, לא הגיע. ביפו הכיר יצחק את הכלב שעל מיטתה של סוניה. בירושלים נקלע למחיצתם של מחפשי החטאים. כזה אף אלה מסכנים את קיומו. דברי לילית מגלים את המשגה שבהתנהגותו של יצחק. המדובר איננו בחטא, אלא במשוגה של התנהגות, בבקשת המדומה, בהידבקות בו. לילית יודעת את סמיכותם של אלה למוות, עגנון מעדיף לשים את הדברים בפיה של לילית, לא רק כדי להסתירם מאחורי מסכה. דרך התבוננות זו במה שאירע לצבוע היא חד-צדדית. לילית היא בעלת חכמה יתירה ומשלה פותר כל. "אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?" (עמוד 604). בדבריה של לילית הציג המספר אחת מאמות המידה למוד בהן מעשיהם של צבועים ושל צובעים. מי שאין לו חכמתה השטנית של לילית ישים חיץ ברור בין יצחק, שמעשיו הם פרי תמותו ותמימותו, לבין הצבוע, או הקנאי, שהתחכמותם היא מולדת חטאם ומותם. בלק הכלב המית לא רק את יצחק אלא גם, אם לא להלכה הרי למעשה, את ר' פייש. אך את הסמיכות הרוחנית של השניים מסוגלת רק לילית לנסח. אפילו היא מתוך הסתרה כפולה של דבריה. מספרת היא על ארזף, השועל והצבוע וקולעת ברמז לזה שקיווה למצוא טעם חיים במאה שערים, ומצא שם את מותו. לילית, כשם שיצרה קשר של סמיכות בין צבוע לצבוע, כך גלגלה את אחריתו של בלק בדמות סופו של יצחק. בסיום הפרק "על הרוחות" מתעמקת ההקבלה שבין הכלב לקומר. "וכשם שאותו מת מת כך עתיד בלק למות ואף אותו צבע עתיד למות" (עמוד 577). בלק, לאחר הפגישה עם לילית, חושב על יצחק במונחים של צבע וצבע. אף אצה לו הדרך ליקרב אל יצחק לפני שימות הצבוע. אין אנו יודעים מן הכתוב מה קבעה לילית במוחו של חברה. אולם, מסתבר, כי בדומה לארזף נטל על עצמו הכלב את תפקידו של השוחט. לילית, שעגנון ציירה כמתנבאת בשפתו של בלעם, כיוונה לא רק לעתידו של יצחק, אלא גם הפקידה עליו את מלאך מותו.

ד. לשון רבים ולשון יחיד

אם בדבריה של לילית נזכר הצבוע ברמז בלבד, הרי שבמיתוס של בלק מתגלית אחריתו של קומר בצורה מפורשת יותר. "זכבר ראה בלק כאילו האמת מנטפת מדמו של הצבע כגשמי ברכה, כבשעה שהכלב הגדול נושך ברקיע" (עמוד 593). עגנון כרך את מותו של יצחק בצורת הקשה שפקדה את הארץ. בעת הלווייתו החלו הטיפות לרדת ומיד לאחר מכן חזר היובש. אבל בליל הללויה החלה האש מצטננת ובבוקר פקדו גשמי הברכה את הארץ. היובש, האש הלוהטת של החמה ולעומתם התמורה מצוירים בשפת הרמז המייחסת את כל האירועים לכוח מכוון ומדריך המצוי במרומים. הצורת היא עדות למידת-הדין, הגשמים - למידת חסד, סליחה ורחמים. קצו של קומר משולב במסכת הבריאה כולה הנקלעת בכף הקלע של משפט וכפרה. כשם שהרומאן חוזר ופוקד את המזלות במרומים המשפיעים על חיי אדם,¹⁵ כך הוא מצמיד את התנהגותם של השחקים ליחיד וליחידים עלי אדמות. מעשה בראשית של הכלב כורך חיות ועופות למקור שמים, רוח, מים וארץ, אך עניין לו גם בספירות של דין וחסד. הכלב והעיט כרוכים בספירה הקרובה יותר אל השטני. הכלב צועק והעיט צורת. הרקיע מתיירא ובוכה. העיט מקנח בכנפיו דמעותיו של רקיע. אי אתה יודע אם העיט פעל מתוך רצון טוב או כוונת זדון. אך גם אם נתכוון

לטובה התוצאה שהאיפארכיה ע שהעיט מזכירו, ספירת חסד. ג למעשה ההצלה פודה. העיט ב "נתרוותה כל ה ושיניים לתוצא הרבים והשני ועופות שעליה במישור הנרמז המותאמת ללע מאידך הוא מכ לשליטת האדם נישך, נתון היה התרחשויות, ע כאילו פתח את החסד. ראוי לז

הכלל אליו מכו הצבועים מתק את קהלו. בסיו הרוח המארקק רוחו מן הקנא מטעמים ברור לעלייה החלוצ הקיצונית שדב בתקופה שהוא ההתרחשויות עמרם, אביה ו מעשיה מסוני בצבועים ובקנ גרונם וחבריו. עגנון, זו שכנו לממלכתו של השמיעה ליליו

תמול שלשום מוזמנות מגוף מן המונולוג שזירתם היא הקולקטיבי. ע את התקופה החלוצים, אי

לטובה התוצאה היא יובש וחורבן. הכלב מוצא עצמו ממונה על הרחמים. החיות באות אל הכלב שהיאפארכיה שלו היא האדמה. הכלב שולחן אל העיט שמושב הוא בעליונים. מעשה הטייעא, שהעיט מזכירו, כבר יש בו גרעין המעשה בקומר. אלא שסיומו של המיתוס מראה התגברותה של ספירת חסד. נאדו של הטייעא נושך ולא בשרו. צמחה גאולה לעולם. העיט והכלב מתחברים למעשה ההצלה. אין הם מסוגלים לפעול, לא בכוחו של לוגוס גואל ומחנה ולא בכוחו של מעשה פודה. העיט ביקש להתעטף בכנפיו, הכלב רכוב עליו נושך בשיניו והרקיע מתחיל בוכה. "נתרוותה כל הארץ מדמעותיו ונתמלאה מים" (עמוד 474). בכל זאת הביא הצירוף של כנפיים ושיניים לתוצאה חיובית. נמצא שכל אחד מסיפורי המשנה נתון בשני מעגלים. האחד עניינו הרבים והשני היחיד. כך במישור הסמוי וכך בשטח הגלוי. הכלב פותח בשמים וארץ, חיות ועופות שעליהם ונזקק לסיפור על הנווד. לילית מספרת על הצבוע ומגיעה לכלל – אחיו. במישור הנרמז מכוון המיתוס של בלק להתנצחות עם רוח הזמן. עגנון, באמצעות הסאטירה, המותאמת ללשון כלבו, מביע את יחסו להלכי הרוח של התקופה בבעיות של עיקרי אמונה. מאידך הוא מכין את הקרקע למותו של יצחק, שיש לראותו כמשוזר בתהליכים שהם מחוץ לשליטת האדם. בלויקוף צייר את מאבק הנמר בנחש כמחזוריות החיים והמוות. ההלך, שנאדו נושך, נתון היה למשחקם של כוחות שהם מעל לו. גם יצחק, שהיה לקורבן, הוא חוליה בשלשלת התרחשויות, שהאדם יכול לתהות עליהן, אך לא לרדת לסוד מעמקהן. חיינו לא בוזבו. מותו כאילו פתח את שערי השמים ודמעותיהם. גרסת הכלב על מות יצחק היא בהבלטתה של ספירת החסד. ראוי לזכור גילויים של קרבה, שהם מעבר ליחסי רוצח ונרצח, בזיקה שבין הכלב ליצחק.

הכלל אליו מכוון עוקצה של לילית שונה במהותו מזה שמעשה בראשית של בלק מכוון כנגדו. הצבועים מתקשרים למחפשי החטאים. בלק רוצה ללכת למאה שערים ולילית מצוירת בפניו את קהלו. בסיפור הראשון אנו רואים את יחסו של עגנון לנעשה ביפו ושעריה, שימלמן והלכי הרוח המארקסיסטיים שליוו את העלייה השנייה. בסיפור השני מפגין שוב המספר את מורת רוחו מן הקנאות של ירושלים העתיקה. דעתו של עגנון אינה נוחה לא מאלה ולא מאלה. אך מטעמים ברורים הוא מעדיף את שפת המסכה, הסמל והסאטירה בהבעת דעותיו. הוא קרוב לעלייה החלוצית ואוהבה בלב ונפש. אין לו עניין להתגרות בהשקפות ובספיחי החילונית הקיצונית שדבקו בה. עגנון הוא איש סאטירה ואירוניה. לא מלחמה גלויה. מה גם אם המדובר בתקופה שהוא רואה את עצמו חלק הימנה. עלייתו הראשונה של עגנון לישראל היא בלב ההתרחשויות של הרומאן. הוא הדין בקנאי ירושלים. הודה של ירושלים נטוי עליהם. משה עמרם, אביה של רבקה, קרוב לדת משה ולתורתו יותר משימלמן. שפרה נאה יותר בצורתה ומעשיה מסוניה. אבל שפרה ומשה עמרם – אימתו של ר' פייש עליהם. חצייה של לילית בצבועים ובקנאים התרים אחרי הנצח המדומה. הם חלק מן המערכה שמנהל המחבר נגד ר' גרונם וחבריו. קולו של הכלב המשוגע מתערב באמרי השפר של הדרשן. מבין התבטאויותיו של עגנון, זו שכנגד קנאי ירושלים, היא החריפה והקיצונית ביותר. עגנון משייך את הקנאות לממלכתו של השטן, הכלב המורעל ולילית אשתו של אשמדאי. בבטאה את דעתה על יצחק השמיעה לילית את משפטה ברוח מידת הדין שהיא מייצגת ושעגנון דוגל בה בסוגיית הקנאות.

ה. סיום

תמול שלשום הוא רומאן המצייר גיבור קולקטיבי וגיבור יחיד. לא במקרה עובר עגנון לעתים מזומנות מגוף ראשון יחיד לגוף ראשון רבים. פעמים שהוא עושה זאת לשם גיוון ספרותי כחלק מן המונולוג הפנימי, או הדיבור הסמוי.¹⁶ אך לעתים קרובות, במיוחד בחלקים של הספר שזירתם היא יפו, המעבר מלשון יחיד ללשון רבים הוא פנייה מן הגיבור היחיד אל הגיבור הקולקטיבי. שתי מטרות היו לו לעגנון, המשלימות זו את זו: לצייר תקופה ולשרטט דיוקן יחיד. את התקופה צירף להווייה של אנייקיבוצי, שאף הוא מתחלק לקבוצות משנה רבות. חברינו החלוצים, איכרים, אנשי רוח ביפו, קנאי ירושלים, אמניה ואומניה, תופרותיה וכובעניותיה.

ם של טעם --
(. סיפורה של
וא מלמדו על
לק מן הצבוע

למאה שערים
נותו להסתגל
אילו נדחף כל
ם. לכלכן הוא
ירושלים עדיף
נחק את הכלב
אלה מסכנים
ו בחטא, אלא
ותם של אלה
אחורי מסכה.
ומשלה פותר
(604). בדבריה
ל צובעים. מי
ז פרי תמותו
ק הכלב המית
ז הרוחנית של
ספרת היא על
ומצא שם את
ריתו של בלק
לקומר. "וכשם
אחר הפגישה
אל יצחק לפני
ם, מסתבר, כי
רה כמתנבאת
מלאך מותו.

ז אחריתו של
כגשמי ברכה,
בצורת הקשה
ש. אבל בליל
ו הלוהטת של
מכוון ומדריך
ורחמים. קצו
שם שהרומאן
תנהגותם של
עופות למקור
וכים בספירה
מקנח בכנפיו
גם אם נתכוון

יצחק קומר הוא גיבורו של הרומאן, אך לא גיבורו המרכזי היחיד אפילו נצרף אליו את בלק. באופן מקביל לו מצויים אלה שניתן לדבר עליהם כעל "אנו". שני סיפורי המשנה הם בבואה נאמנה לשתי המגמות גם יחד: להאיר את הקבוצות הראשיות הנוטלות חלק בדראמה ועם זאת לא להתעלם מיוצא־הדופן הנתון בגורל הכלל, המכוון על־ידו אך מופקע הימנו ומגיע על כן למותו. סיפורי המשנה אינם מתנבאים בדיוק כמו ברומאן על פרקיו הגלויים. לשונם בוטה יותר ועל כן גם מוסווית כהלכה. הם מוסיפים תו למתרחש. אך דומה שתו זה הוא מן המשעשעים ומן העמוקים ביותר שברומאן כולו.

"הוא שאני אומר, פני הדור כפני הכלב. ולא ככלב סתם, אלא ככלב משוגע" (עמוד 587). עגנון שם דברים אלה בפיו של ר' גרום. אין זו גרסתו של בעל הרומאן על מהות הכלב.¹⁷ ברם, ניתן לומר כי דבריו של המטיף מלמדים מה יכולים פני כלב לעשות. עשויים הם להיות ראי עקום, המשקף את המציאות עם שהוא משנה את ממדיה. כל אחד מן הכלבים שברומאן מתקשר יפה לתכונות אדוניו, עם שהוא חושפן בדרך עקומה.¹⁸ בלק הוא כלבו של יצחק, אך בשל מעמדו המיוחד של יצחק ברומאן, נועד גם לכלב שנקשר לגורלו, תפקיד כפול. מצד אחד הוא משקף בראי ההפרזה כמה מתכונותיו של יצחק, אפשר את הנמוכות שבהן.¹⁹ מאידך, הוא חושף, בממדיה של הקריקטורה, כמה מתווי פניו של הדור כולו.²⁰ השם בלק גופו הוא השתקפות הפוכה של המלה כלב תוך סירוסה. מנהלו של בית הספר "כל ישראל תברים" מתייצב ליד הכלב ומשלים בדרך ההיתול גרסתו של בעל הסיסמה: חברים כל ישראל, כל שכן בארץ ישראל. סיפורי המשנה מפיחים של בלק ולילית חברתו, אף הם בבואות עקומות לבריאה האמיתית, לחיי עולם. כמו אדוניהם, שעל לשונם הם צומחים, שפתם היא שפת ההפרזה והחיקוי הנלעג. אך לקחם, כמו לקחו של הראי העקום, מאלף לא פחות ואולי יותר, מזה של האספקלריה השטוחה.

"תמול שלי"

הרומאן תמול שלי שהופיעה המהד טקסטים, שעובד לנוסחו המודפס אפיון ומוטיביו לעלות מבדיקה שהנחו את המח

בבירור זה עומדי לעיל אשר נדפסו בעיזבוננו של הני שהמתבר פרסמו לסיפורו של יצחק "תמול שלי", סיפוריות קטועו ואילו "עורו של הראשי ורוקמים סיפורים נפרדים" במשך הזמן עבו האחד הכלב מעני

בעיית האיוח ב בנוסח המוגמר הבלעתה של פר הוא תולה את ש בין יצחק ובין כי שוב אינך מבו רבים כפרקים נ הרומאן. ואמנם. פרשה מעין זו נ עד שלבסוף, כ ש בין יצחק לבל

קרובים לכך דבו הוא רואה בה נ

שרה הגר, "תמול שלי"

* עבודה זו נכתבה והאוניברסיטאי: המיוחדת נתונה פרופסור גרשון

הלל ברזל, משמעותם של משלי חיות ב"תמול שלשום" (מעמוד 307 ואילך)

1. לעניין מהותו של סיפור המשנה ראה גם כן מאמרי: "מיתוס הסף", גזית, חוברת 309-312.
2. ש"י עגנון, תמול שלשום, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ז, עמודים 473-474. כל המובאות המצוינות במספרי עמודים בלבד הן מתמול שלשום מהדורת תש"ו.
3. ש"י עגנון, אתם ראיתם, ספר ראשון, פרשת מתן תורה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשי"ח-תשי"ט, מעשה הספר, עמוד טו.
4. ראה מאמרי: "דיוקנו של כלב", כרמלית, חיפה תשכ"ט. וכן:
Barbara Allen Woods, The Devil in Dog Form, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1959.
5. James George Frazer, The Golden Bough, New-York, the MacMillan Company 1925, p. 264.
6. Philip Freund, Myths of Creation, Washington Square Press, New-York 1965, pp. 47-101.
על מקומו המיוחד של הכלב במיתוסי בריאה, ראה:
Maria Leach, God had a Dog, Rutgers University Press, New Brunswick 1965.
7. דברי העיט, אם נשים בהם סימני פיסוק, ייקראו, אפוא, כדלקמן: "אמר לו: הכלב, אם אין תפילתי וכו'".
במהדורה המאוחרת נכתב: "אמר לו לכלב".
8. S.G.F. Brandon, Creation Legends of the Ancient Near East, Hodder and Stoughton, London 1963, pp. 66-117.
9. הקונטרס של פרידריך דליטש, Bibel und Babel. הופיע בשנת 1902 ועמו החל הפולמוס הגדול Bibel oder Babel. אולם התיאוריות על הקרבה בין פרשת בראשית למיתוס היצירה השומרי Enuma Elish כבר רווחו לפני כן.
10. ראה הפגנת שעשועים של עגנון בשורשים המשנים מובנם בהשתנות הניקוד, או היפוך האותיות, בסיפורו: "עד הנה". כל סיפוריו, מהדורת תשכ"ב, עמודים כז-כח.
11. כך, למשל, בתיאוריה של Lemaitre לפיה נוצר הקוסמוס מן האטום. אטום זה ידוע בכינוי כ"ביצה של Lemaitre".
12. ספר זוהר תורה, בראשית, הוצאת עם עולם, ירושלים תשכ"ד, עמוד 36. כדוגמאות אחרות מן המקורות העבריים, שדבוי בלק מושפעים מהם, יש לראות, למשל, את ציור התכונות הנמוכות של השטן הנחש, או אף של אדם הראשון, הרווח בספרות הקבלה ובמדרש. "ברא בו ארבע בריות מלמעלה וארבע מלמטה. ארבע מלמטה: אוכל ושותה כבהמה, פרה ורבה כבהמה ומטיל גללים כבהמה ומת כבהמה". בראשית דבה, יא; הציור של המדרש גלום בתיאור הגמל בסיפורו של בלק.
13. הגמל הולם גם את רקע התקופה המצוירת על-ידי עגנון. הגמל נזכר פעמים רבות בתמול שלשום. ראה, למשל, עמודים: 42, 194, 197, 203, 219, 289, 308, 326, 358, 460, 439. אצל הערבים נחשב היה הגמל בין הבהמות שאפשר להעלותן קורבן לאלים. רקע זה הוא ישמעאלי. אך גם אצלם הוא ירוד במעמדו לגבי הבקר. ראה מנחם נאדל, התנ"ך ותרבויות העולם העתיק, ספרית פועלים, מרחביה 1962, עמוד 121. לעניין הפילוסופים ה"יווניים", שבלק מצוי במחיצתם, ראוי להזכיר את קרבתו של בלק לכלב שבחברתו של פאוסט. גיבורו של גיתת מלווה, כידוע, בפודל שתור מוזר, המתעקש להצטרף אליו ביום ראשון של חג הפסחא. פאוסט מתרגם מן הברית החדשה: "בראשית היה הדבר", (הבשורה הקדושה על-פי יוחנן, ו), ממשיך: "בראשית היה הרעיון" ומסיים: "בראשית היה המעשה" (פאוסט, תרגום יעקב כהן, שוקן, ירושלים ותל אביב תשי"ג, עמוד 62). לאחר מכן יודע פאוסט: "לא דמות של כלב היא, הוי איד / אך רוח פה הבאתי, שד". מובאה זו היא מתרגומו של י"ל ברון, שהוא עדיף בשורות אלה מזה של י' כהן. ראה: פאוסט, הוצאת אמנות, תל-אביב, עמוד 64.
14. כדאי לזכור גם את המטאמורפוזיס של הגמל בדבריו של ניטשה: "שלוש תמורות אשר לרוח אשמיעכם: איך יהיה הרוח לגמל והגמל לאריה ולבטוף: האריה לילד". (כה אמר זרתוסטרא, תרגם ישראל אלוד, שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמוד 25).
15. השם שבחר עגנון לגיבורו יש בו מן המאלף. הוא נגזר מן השם הארמי ארזפתא, או אפרזתא שהוא כינוי של צמח האוצר בתוכו סם מוות לבהמה. "סם המוות נמי באפרזתא דהיינו פירי". פירוש רש"י: "עשב דעבידה למיכליה והוא סם המוות לבהמה". בבא קמא, מז, עמוד ב. ארזפתא דנפחא, מגילה כה, עמוד א, פירוש פטיש של נפח. וכך גם בתרגום המלה מקבת בפרשת יעל אשת הבר הקיני. "ישויאת ית ארזפתא בידה". שופטים, ד, 21, תרגום. גם הפירוש השני היה הולם יפה את מעשהו של ארזף בצבועים. אך, דומה ונגד עיניו של עגנון עמד הפירוש הראשון. ארזף מעניק סם מוות לחיות ולבהמות והופכן לפוחלצים. על אישיותו של ארזף ראה ספרות וא

תיאורו של ברוך קורצווייל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשכ"ו, עמודים 115-114.

15. ר' פייש נולד במזל מאדים על כן עסק בשחיטה, עמוד 315, "מי שנולד במזל מאדים אוהב את האדום, במזל צדק, אוהב את הלבן", עמוד 324, ועוד.

16. עניין המעבר מלשון יחיד ללשון רבים ראוי לבחינה מפורטת. לצורך דיונונו מסיפק לציין את שתי הבחינות העיקריות של השימוש בשתי הלשונות. "נינער יצחק וחזר להגות בנסיעתו. --- מה איכפת לך אם אגמור את ענייני לטובה. --- היכן היית עד שלא נכנסנו לענין רע" (עמוד 355). כאן ברור כי המעבר ללשון רבים הוא לצורך גיוונו של המונולוג הפנימי. "הנאה גמורה נהנה יצחק מן המישמשים. לא למדנו עליהם בחומש, ולא שמענו עליהם עד שלא באנו לארץ ישראל, פתאום נגלו עלינו" וכו' (עמוד 79). פה לשון רבים מעבירה את הדגש מן האני האחד, יצחק, לגיבור הקולקטיבי, שגם בו עוסק הרומאן.

17. השווה דעתו של משולם טוכנר, פשר עגנון, הוצאת אגודת הסופרים ליד מסדה, רמת גן תשכ"ח, עמודים 62-72. מסתו של טוכנר בסיומה היא הרמוניסטית מדי. בשום פנים אין לקבל את מסקנתו כי לדעת עגנון "חיים של ממש משמעם שיבה למאה שערים". מי שירצה לעמוד על הדמות ברומאן, שהיא אולי הקרובה ביותר לרוחו של עגנון, יתבונן נא בר' מנחם עומד, המופיע כאחד מל"ו נסתרים שבזכותם העולם קיים, בכל אחת מן התחנות המכריעות בחייו של יצחק. הוא גם מזדמן בתפקיד של מנחם לביתן של שפרה ואמה לאחר מות יצחק.

18. ראה ניתוחו המאלף של ברוך קורצווייל בספרו הנ"ל, עמודים 104-114.

19. ראה: דב סדן, על ש"י עגנון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשכ"ז, עמוד 50, וכן, אלי שביד, שלוש אשמורות, עם עובד, תל-אביב תשכ"ז, עמודים 50-61.

20. על הרומאן כהארה טראגית גם של תקופת השואה ראה: Arnold J. Band, *Nostalgia and Nightmare*: University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968, pp. 445-447. וכן מסתו "החטא ועונשו בתמול שלשום", מולד, מאי-יוני 1967. דעתו של בנד בדבר הקשר לתקופת השואה אינה נראית. מאידך, נראים דבריו בכל הכרוך בתפיסת יצחק כנעקד.

שרה הגר, "תמול שלשום" - התהוות המבנה ואחדותו (מעמוד 315 ואילך)

1. הספר הופיע כידוע בהוצאת שוקן. הציטוטים הבאים בגוף המאמר לקוחים ממהדורת תש"ו (1945), ומספרי העמודים מסומנים לפיה. המהדורה הראשונה הופיעה הן בכרך אחד והן בשני כרכים. אולם אין ליחס כל ערך ספרותי לחלוקה זו לשני כרכים. "סיבת החלוקה היתה אפוא מסחרית טכנית ולא ספרותית", כניסוחו של מר גרשם שוקן בתשובה למכתבי. במסגרת הדיון שלפנינו אין התייחסות אל שינויי הנוסח שחלו ברומאן מאז הדפסתו הראשונה. אגב, שינויים אלה, הם ברובם המכריע בענייני לשון וסגנון, ואין הם גורמים שינוי במבנה.

2. "בארה של מרים" הפועל הצעיר, ב, 1909, גיליונות 14-18; "ר' גרונם יקום פורקן", מאזנים (השבועי), גיליון א קא, תרצ"א, עמודים 5-7; "תחילתו של יצחק", ספר השנה של ארץ ישראל, תרצ"ה, עמודים 21-32; "בלק", ספר השנה של ארץ ישראל, תרצ"ד, עמודים 11-24; "שמונה פרקים מחייו של אדם אחד", דבר, כ"ח אייר, תרצ"ה; "יום אחד", דבר, י"ב אדר, תרצ"ו; "עורו של בלק", קובץ הוצאת שוקן לדברי ספרות, תל אביב תש"א, עמודים 14-66; במסגרת זו של דיונונו נתעכב רק על הטקסטים שיש להם חלק בהתהוותו של הרומאן בנוסחו הראשון, ולא נתעכב על אלה שכבר נתפרסמו כפרקים מן הרומאן השלם: "ראשית הדברים", לוח הארץ לשנת תש"ה, 1944, עמודים 127-148; "הוילון שמתח האומן", הארץ, כ"ט אלול, תש"ה, 7.9.1945; "בבית הצייר", לוח הארץ לשנת תש"ו, 1945, עמודים 153-160. כמו כן לא נדון בטקסטים מאוחרים שנדפסו לאחר שהנוסח הראשון של הרומאן כבר ראה אור, והם: "חמדת", "ארבעים שנה" (קובץ למלאת ארבעים שנה להופעת "הפועל הצעיר") תל אביב תש"ז; "כלב חוצות, ספרית פועלים, דורון, 1950. סקירה תמציתית של הטקסטים שנתפרסמו קודם לתמול שלשום ראה:

A.J. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, Los Angeles 1968, pp. 417-418. אף בספרו של ה' ברזל, בין עגנון לקאפקא, נמנים בהערה להזכרת הטקסט "כלב חוצות", הטקסטים שנתפרסמו קודם לתמול שלשום. ראה: ה' ברזל, בין עגנון לקאפקא - מחקר משווה, הוצאת בראריון של אוניברסיטת בראילן, עמוד 219. לרשימת הטקסטים המופיעה בשני ספרים אלו יש להוסיף את פרסומו של "שמונה פרקים מחייו של אדם אחד", שנדפס בעיתון דבר משנת תרצ"ה, כנ"ל. פרסום זה לא הופיע עד כה ברשימות הביבליוגרפיות של הטקסטים המוקדמים של תמול שלשום. משקלם של הטקסטים הללו בהרכב הנוסח האחרון של הרומאן אינו אחיד. שני הטקסטים המוקדמים "בארה של מרים" ו"ר' גרונם יקום פורקן" אמנם יש להם חלק בתשתית המוטיבית של הרומאן ובתבניותו העלילתיות, אולם אין ניכרת השפעתם הישירה על התהוות הנוסח מצד הרצף המבני. לפיכך לא נדון בשני פרסומים אלה בדברים שלפנינו (על הזיקה בין "בארה של מרים" לבין "חמדת" שאינה נדונה כאן, ראה: ג' שקד, "באר וגלגוליה", ירושלים, שנתון לדברי ספרות ואמנות, ה-1, 1971, עמודים 73-87).